

MATO ZOVKIĆ

Vjeronaučna iskustva iz ugla katoličkog vjeronauka

Mato Zovkić

mons. profesor emeritus Mato
Zovkić, Katolički bogoslovni
fakultet Univerziteta u Sarajevu
mato.zovkic@bih.net.ba

Pregledni članak

Primljeno: 21. 11. 2022.
Prihvaćeno: 13. 9. 2023.

Ključne riječi

Katolički vjeronauk,
vjeroučitelji, vjeroučenici,
interkulturalno obrazovanje

Sažetak

Rad tretira pitanja vjeronaučnog iskustva iz ugla katoličkog vjeronauka u Bosni i Hercegovini. U prvom dijelu rada daje se osvrt na tok uvođenja katoličkog vjeronauka u državne škole, položaj vjeronauka, razvoj kurikuluma i udžbenika. Tematizira se i pitanje broja polaznika katoličkog vjeronauka u BiH i broja vjeroučitelja, a na temelju prethodno urađenih analiza. Naglasak u radu daje se i na ulogu konfesionalnog vjeronauka u odgoju za interkulturalne odnose s obzirom da je Vijeće Europe posljednjih dvadesetak godina izdalo niz dokumenata sa smjernicama za interkulturalno obrazovanje. Naglašava se naobrazba mladih u zemljama doseljavanja *da drugačije upoznaju i nauče s njima* uspostavljati humane odnose.

Religious Education Experiences from the Perspective of Catholic Religious Education

خبرات التربية الدينية من زاوية التربية الكاثوليكية

Keywords:

Catholic religious education, religious teachers, religious students, intercultural education

الكلمات المفتاحية:

التربية الكاثوليكية، مدرسو التربية الدينية، الملتحقون بالتربية الدينية، التعليم عبر الثقافات

210

Abstract:

This paper addresses issues related to the religious education experience from the perspective of Catholic religious education in Bosnia and Herzegovina. The first part of the paper provides an overview of the introduction of Catholic religious education into state schools, the position of religious education, and the development of the curriculum and textbooks. It also focuses on the number of students attending Catholic religious education in Bosnia and Herzegovina and the number of religious education teachers, based on previous analyses. The paper emphasizes the role of confessional religious education in fostering intercultural relations, considering that the Council of Europe has issued a series of documents over the last two decades providing guidelines for intercultural education. The emphasis is on educating young people in immigration countries to better understand and learn to establish humane relationships with others.

الملخص:

يعالج هذا البحث خبرات التربية الدينية من زاوية التربية الكاثوليكية في البوسنة والهرسك. وتقدم في الجزء الأول من البحث للمحة عن سير إدماج التربية الكاثوليكية في المدارس الحكومية، ومكانة التربية الدينية، وتطوير المنهج الدراسي والكتب المدرسية. وتعالج كذلك قضية عدد الملتحقين بالتربية الكاثوليكية في البوسنة والهرسك وعدد مدرّسيها على أساس التحليلات المنفّذة مسبقاً. ويؤكد في البحث على دور التربية الطائفية في تطوير العلاقات بين الثقافات نظراً لأن مجلس الاتحاد الأوروبي قد أصدر في عشرين سنة أخيرة عدداً من الوثائق بالتوجيهات للتعليم عبر الثقافات. ويؤكد أيضاً على تثقيف الشباب في الدول المهاجر إليها ليعرفوا ويتعلموا إقامة العلاقات الإنسانية معهم بطريقة أخرى.

Zahvaljujem organizatorima što su u dvodnevnu konferenciju o islamskom vjeronauku u BiH uvrstili i ovu temu o katoličkom iskustvu vjeronauka u javnim školama¹. Mi religiozni građani ove europske države uvjereni smo da takvim vjeronaukom odgajamo čak i u vlastitom vjerničkom identitetu i formiramo ih za uspostavljanje otvorenih odnosa prema osobama drugačijih uvjerenja. Ovdje želim podsjetiti na prijedeni put te sadašnje probleme u katoličkom vjeronauku za osnovce i srednjoškolce, imajući u vidu smjernice Vijeća Europe za interkulturno obrazovanje. Podsjećam da su vjerski poglavari u BiH, nakon urušavanja socijalističkog i jednopartijskog sustava, uputili 26. travnja 1991. zahtjev Predsjedništvu BiH da se u javne škole *vрати konfesionalni vjeronauk* kakav je postojao od 1918. do 1945. Katolički biskupi pridružili su se tome zahtjevu. Ministarstvo BiH za obrazovanje uputilo je 3. lipnja 1991. dopis vjerskim starješinstvima o izvođenju vjerske nastave kao fakultativnog predmeta u školskim prostorima. Vrhbosanski nadbiskup i metropolit Vinko Puljić odgovorio je 5. srpnja u ime svih biskupa: biskupi žele da roditelji odlučuju o vjeronauku kao izbornom predmetu za maloljetnu djecu, da Crkva izrađuje program i udžbenike te školuje vjeroučitelje. Već 17. srpnja 1991. biskupi su donijeli konkretne upute svećenicima i drugim osobama kvalificiranim za službu katoličkog vjeroučitelja za šk. god. 1991./92. Profesor katehetike na Vrhbosanskoj teologiji dr. Ante Pavlović napisao je po ovlaštenju biskupā upute budućim vjeroučiteljima². Međutim, u travnju 1992. počeo je rat za osamostaljenje BiH pa je katolički vjeronauk stvarno počeo 1993. u školama gdje je to bilo moguće zbog ratnih neprilika i “humanog” preseljenja stanovništva.

1 Priređeno kao jedno od izlaganja na panelu “Komparativna vjeronaučna iskustva” znanstvene konferencije “Trideset godina islamske vjeronauke u odgojno-obrazovnom sistemu Bosne i Hercegovine: iskustva, izazovi i perspektive” na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu 17. i 18. studenog 2022.

2 Usp. Ante Pavlović, “Ponovno uvođenje vjeronauka u javne škole u BiH”, *Vrhbosna* 1992, 97–101.

Plan, program i udžbenici zajedno s biskupima Hrvatske

Budući da su katolici BiH etnički Hrvati, biskupi BiH ostali su i nakon što je Sveta Stolica uspostavila 8. prosinca 1994. zasebnu Biskupsku konferenciju za BiH pri odluci da se katolički vjeroučitelji u BiH služe planom, programom i udžbenicima koji su izrađeni za katoličke osnovce i srednjoškolce u Hrvatskoj. Profesora Pavlovića ovlastili su da sudjeluje pri izradi udžbenika, a on je nacrt teme o islamu, koja se sada prorađuje u šestom osnovne odnio na uvid nadležnima u Rijasetu i uvažio njihove primjedbe³. U temi “Doprinos religija duhovnosti, miru i izgradnji boljega svijeta” za četvrti razred srednjih škola razrađene su četiri manje cjeline:

- Religije i promicanje zajedništva;
- Religija i etika;
- Nasilje i međureligijski dijalog;
- Religije i umjetnost kao izraz duhovnosti.

Pri tome je za svaku od ovih cjelina navedeno i što islam o tome traži od svojih vjernika⁴.

U Zagrebu je 30. travnja do 2. svibnja 1998. održan “Kolo-kvij o aktualnom stanju vjeronauka i župne kateheze u Crkvi u Hrvata”. Na tom kolokviju A. Pavlović izložio je temu “Religij-sko-pedagoško i katehetsko izdavaštvo”⁵. Profesor Vrhbosan-ske teologije Pavo Jurišić izvijestio je o katehizaciji u Vrhbosan-skoj metropoliji⁶.

3 U manjoj cjelini “islam” teme “Religije svijeta” udžbenika za peti, odnosno šesti razred osnovne naslikana je Begova džamija u Sarajevu te prikazan nastanak Kur’ana i pregled Muhamedova djelovanja – *Ja sam put. Vjeronaučni udžbenik za peti razred osnovne škole*, Zagreb 2004., 28. Usp. temu “Monoteističke religije – islam”, Viktorija Gadža i dr., *Tražitelji smisla – Udžbenik katoličkoga vjeronauka za prvi razred srednje škole, treće izdanje*, Zagreb-Mostar 2013, 93–98.

4 Ana Thea Filipović-Ivana Hac-Ivica Živković, *Gradimo bolji svijet. Udžbenik katoličkoga vjeronauka za 4. razred srednjih škola*, Zagreb 2021, 51–62.

5 Cjelovit tekst objavljen u *Kateheza* 3/1998, 278–282. On je u broj 3/1998., str. 119–128 objavio članak “Vjeronaučna nastava na području hercegovačkih biskupija”.

6 Tekst objavljen u *Kateheza* 3/1998., 290–293.

Na Vrhbosanskoj teologiji u Sarajevu održan je 24. studenog 2001. kolokvij “Vjera i kultura”. Sociolog religije Ivan Markešić obradio je temu “Doprinos vjere izgradnji kulturnog identiteta”, A. Pavlović temu “Religijski pluralizam i religiozno učenje u školi”, sarajevski filozof Abdulah Šarčević govorio je o perspektivama multikulturnog društva kao sposobnosti za budućnost⁷. Nakon što je Sveta Stolica god 2009. digla Vrhbosansku teologiju na rang Katoličkog bogoslovnog fakulteta koji je ubrzo primljen u akademsku zajednicu Univerziteta u Sarajevu časopis *Vrhbosnensia*, koji izlazi dvaput godišnje, postao je glasilo KBF. Naš je fakultet 16. studenog 2012. organizirao kolokvij “Vjera pred izazovima današnjeg društva”. Meni je bila povjerena tema “Jesu li vjerski poglavari u BiH otvoreni za nove izazove?” koju sam razradio u tri dijela: konfesionalni vjeronauk u državnim školama, vjerničko doprinošenje općem dobru u sekularnom društvu, vjernici očekuju od svojih poglavara da dignu proročki glas protiv nepravde i korupcije u društvu⁸.

Pročitao sam u elektronskom tekstu Ministarstva za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo *Nastavni plan i program gimnazija: Izborna područje – Opća gimnazija* od lipnja 2018. plan i program također za izborne predmete Kultura religija, Islamska vjeronauka, Katolički vjeronauk”. Pri tome su djelatnici nadležnog Ministarstva izričito napisali: “Nastavni planovi i programi za vjeronauke preuzeti od vjerskih institucija” (str. 524–587). Za islamsku vjeronauku navedeno je da ga je dao prirediti Rijaset IZ u BiH 2009. a komisiju su sačinjavali dr. Nezir Halilović i dr. Ekrem Tucaković (str. 526). Za katolički vjeronauk navedeno je da je plan i program priredio Katehetski ured BK BiH po mandatu Biskupske konferencije BiH, komisiju su sačinjavali dr. sc. Tomo Mlakić, dr. sc. Ante Pavlović i mr. sc. Marko Vidović (str. 559). Međutim, to je u biti plan i program za osnovce i srednjoškolce u Hrvatskoj koji je neznatno prilagođen prilikama katolika u BiH. Udžbenici su isti, iako na nekima piše

7 Tekstovi objavljeni u *Vrhbosnensia* 1/2002, str. 9–34; 45–66; 87–161.

8 Tekst objavljen u *Vrhbosnensia* 1/2013., 77–98.

da su tiskani u Mostaru a na nekima da su izdani u Zagrebu, jer je BK Hrvatske ustupila BK BiH udžbenike za vjeronauk kojim je u BiH izdavač Bk BiH, odobravaju ih nadležna županijska ministarstva obrazovanja.

Religijskim pedagozima u Hrvatskoj poziv Vijeća Europe na interkulturalno obrazovanje u javnim školama bio je inspiracija na kritično vrednovanje vjeronauka i traganje za novim putovima. Tako je Ksenija Rukavina Kovačević, predstojnica Katehetskog ureda Riječke nadbiskupije, god. 2016. napisala pregledni članak o razvoju religijske dimenzije interkulturalnog obrazovanja donoseći natuknice što bi to trebalo značiti za konfesionalni katolički vjeronauk u školama Hrvatske⁹. Odlučna pažnja posvećena je religijskom obrazovanju kroz školski sustav u tzv. “Načelima OSCE iz Toleda” (*Telodo Principles*) u kojima su istaknute pozitivne vrijednosti religijske dimenzije u javnom obrazovanju te potreba odstranjivanja diskriminacije i predrasuda na području religija¹⁰. Ona je izradila na Odsjeku za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Rijeci disertaciju o katoličkom vjeronauku u školama Hrvatske iz vida identiteta toga predmeta i obranila je 19. prosinca 2018. Vrlo brzo knjigu je doradila za tiskanje i stručnjaci su je predstavili u Rijeci 16. studenog 2019.¹¹ Dr. sc. Ružica Razum, profesorica Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, na predstavljanju ove knjige istaknula je kako se dosada malo autora bavilo pedagoškim identitetom vjeronauka, a autorica je izjavila: “Ja sam željela vjeronauk promatrati iz perspektive njegove odgojne vrijednosti i pedagoške svrhe i mislim da je to tema o kojoj moramo dalje raspravljati kada govorimo o budućnosti ovog nastavnog predmeta”¹².

9 Ksenija Rukavina-kovačević, “Religijska dimenzija interkulturalnog obrazovanja: stanje i perspektive”, *Život i škola* 2/2016, 145–155. Internetski tekst, dostupan na HRČKU, preuzeo 9. listopada 2022.

10 Usp. OSCE/ODIHR, *Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*, Warsaw 2007. U knjigu su uključeni u obliku četiri dodatka i drugi dokumenti s toga područja (str. 79–116) te bibliografija i izvori (str. 117–129).

11 Ksenija Rukavina Kovačević, *Katolički vjeronauk u školi: identitet i perspektive razvoja*, Izd. Glas Koncila u Zagrebu i Riječka nadbiskupija u Rijeci 2019., 335 stranica.

12 IKA – Novosti, 16. 11. 2019., četiri stranice.

U Republici Hrvatskoj postavljen je i odobren 25. siječnja 2019. novi kurikulum za katolički vjeronauk u osnovnim i srednjim školama. Priređivači su pri tome željeli davati “vrijedan prilog humaniziranju škole i odgoju učenika za solidarni humanizam i izgradnju civilizacije ljubavi. U sklopu nastave Katoličkog vjeronauka učenicima se omogućuje upoznavanje, stjecanje, čuvanje i razvijanje vlastitog vjerskoga, kulturnoga i nacionalnoga identiteta te poznavanje i poštivanje identiteta drugih pojedinca i skupina, promičući istodobno međukulturalni dijalog i suradnju u suvremenome pluralističkom društvu i globaliziranom svijetu”¹³. Zbog povijesne povezanosti Isusova pokreta sa židovstvom i prisutnosti muslimana u građanskom društvu naših krajeva “u sadržaje i ciljeve katoličkog vjeronauka ubrajaju se i osnovne spoznaje o drugim religijama, posebno o židovstvu i islamu te poznavanje njihove religijske prakse.”¹⁴

Opada broj polaznika katoličkog vjeronauka u BiH

Mostarski biskup dr. Petar Palić, koji je predsjednik Vijeća za katehizaciju i novu evangelizaciju BK BiH, na susretu s ministrima prosvjete i ravnateljima škola koje rade po hrvatskom nastavnom planu i programu, iznio je 21. travnja 2022. u Mostaru pregled prijednog puta i nove izazove za vjeroučitelje¹⁵. Uz izradu plana, programa i udžbenika u nadležnosti crkvenih predstojnika, biskup je pohvalio “stalnu borbu i nastojanja hrvatske politike i ministarstava obrazovanja oko očuvanja hrvatskoga sustava školstva u BiH po kojemu će čuvati i promicati nacionalni, jezični, kulturni i vjerski identitet hrvatskoga naroda”. Izrazio je žaljenje što su predstavnici OHR-a i OSCE-a od 2000. do 2006. pokušavali nametnuti unitaristički koncept

13 Ružica Razum – Marija Jurišić – Tomislav Šegina, “Religijska dimenzija interkulturalnog obrazovanja: doprinos katoličkog vjeronauka interkulturalnom obrazovanju”, *Crkva u svijetu* 4/2021, 591–618, cit. str. 610. Autori tu viziju vjeronauka uklapaju nakon sažetka smjernica OSCE i Vijeća Europe od 1984. do 2020. u kojima se predlaže naobrazba i odgoj za interkulturalne odnose.

14 R. Razum – M. Jurišić – T. Šegina, *Art. cit.*, 612.

15 Zahvaljujem prof. dr. Anti Pavloviću što mi je dostavio elektronski tekst biskupova izlaganja.

odgojno-obrazovnog sustava u BiH te pohvalio voditelja OSCE-a u BiH Davida Davidsona koji je u osobnom razgovoru s biskupom Ratkom Perićem u Mostaru god. 2006. u povjerenju izjavio: “Amerika je odustala od unitarističkog koncepta obrazovanja u BiH”.

Biskup Palić iznio je tada statističke podatke o broju polaznika školskog vjeronauka među katoličkim đacima te s tugom istaknuo da on opada. Tako je šk. god. 1998/99. u svim školama ovih županija bilo 32.075 đaka, od toga 23.702 u osnovnoj i 8.373 u srednjoj školi. Petnaest godina kasnije, u šk. god. 2014./15. ukupan broj polaznika iznosio je 30.575, od tog 19.656 u osnovnim i 10.919 u srednjim školama. Broj učenika u tom razdoblju pao je za oko 1.500. U šk. god. 2021./22. vjeronauk je pohađalo 24.278 učenika, od toga 17.074 osnovaca te 7.294 srednjoškolaca. U razdoblju od 2014. do 2022. broj polaznika opao je za 6.303. Biskup vidi glavni razlog smanjenju broja učenika u iseljavanju i zato je pozvao na stvaranje nove strategije “zaustavljanja procesa iseljavanja i depopulacije te stvaranja političkih, gospodarskih i drugih uvjeta za ostanak, opstanka i razvoj n svojoj zemlji”.

Pri okretanju pogleda u budućnost, biskup je istaknuo uklaпанje katoličkog vjeronauka u kurikularnu reformu i spremnost da vjeronauk bude integriran u cjelovitu naobrazbu i odgoj: “U tim okvirima promatramo i katolički vjeronauk u školi koji, u suodnosu i korelaciji s drugim školskim predmetima, postavlja pitanja najdubljeg smisla čovjekova života, odgaja za općeljudske i moralne vrjednote, izgrađuje kršćanski, duhovno-vjernički i crkveni identitet učenika, promovira kulturne i tradicijsko-religijske vrijednosti hrvatskog naroda u BiH”. Biskup je istaknuo kako se 95% učenika i njihovih roditelja u Zapadno-hercegovačkoj, Herceg-bosanskoj i Hercegovačko-neretvanskoj županiji osjećaju etničkim Hrvatima, a tek 5% đaka su muslimani ili pravoslavci. Bit će da je to razlog što nije smatrao važnim istaknuti odgajanje katoličkih đaka za interkulturalne odnose s pojedincima i skupinama drugačijih. Ovu potrebu

upoznavanja drugačijih i vježbanja u humanim odnosima prema njima posebno ističe Vijeće Europe posljednjih dvadesetak godina u smjernicama o interkulturalnom obrazovanju.

Vrhbosanska nadbiskupija prostire se na teritoriju Federacije, Distrikta Brčko i Republike Srpske. Predstojnik Katehetskog ured ove nadbiskupije je dr. sc. Tomo Mlakić ujedno je ravnatelj Katehetskog ureda Biskupske konferencije BiH. On je iznio na seminaru za vjeroučitelje Vrhbosanske i Banjalučke biskupije u Sarajevu 30. kolovoza ove godine te na susretu svećenika 21. rujna također u Sarajevu stanje s vjeronaukom na ovome području¹⁶. Ove godine u Vrhbosanskoj nadbiskupiji 114 vjeroučitelja predaju katolički vjeronauk u 79 osnovnih škola s 8.317 učenika te u 51 srednjoj školi s 4.044 srednjoškolca. Za ilustraciju je naveo kako je u god. 2012. djelovalo 194 vjeroučitelja te je bilo 28.428 polaznika toga vjeronauka. Zatim je istaknuo: “U zadnjih pet godina broj učenika smanjio se za 2.717 vjeroučenika. Ako ovaj broj podijelimo s 15 – a rijetki su razredi s više od 15 učenika – dijecezu su napustila 182 razreda”.

U izlaganju svećenicima 21. rujna iznio je pregled djelovanja, neke uspjehe ali i glavne probleme¹⁷. Podsjetio je da školski vjeronauk biva ponuđen katoličkim osnovcima i srednjoškolcima najprije na temelju Temelnog ugovora između Svete stolice i BiH od 19. travnja 2006. te Zakona o slobodi vjere i pravnom položaju crkva i vjerskih zajednica u BiH od 28. siječnja 2004.¹⁸ Konfesionalni vjeronauk temelji se i na Okvirnom Zakonu o osnovnom i srednjem obrazovanju BiH od 30. lipnja 2003. Katolički i drugi vjerski poglavari u BiH žele pružati mogućnost konfesionalnog vjeronauka i zato se slažu da:

16 Usp. izvještaj o tome u KTA od 27. 8. 2022. (tri stranice). Zahvaljujem Tomi Mlakiću što mi je ustupio cjelovit tekst svojih izlaganja u elektronskom obliku. Usp. Željko Ivković, “Isus je prvi i jedini učitelj svoje Crkve – XXVI. susret dijecezanskih svećenika Vrhbosanske nadbiskupije”, *Katolički tjednik* 39/2022., 8–9.

17 Tomislav Mlakić, *Susret dijecezanskih svećenika Vrhbosanske nadbiskupije – 30 godina katoličkog vjeronauka u školama u Bosni i Hercegovini*, 11 stranica. Zahvaljujem mu što mi je ustupio elektronski tekst svoga izlaganja.

18 Tekst i komentar ovih ugovora i zakona donosi Tomo Vukšić, *Crkva i država u Bosni i Hercegovini – Zakoni, podzakonski akti, ugovori i komentari*, Sarajevo 2007.

- vjeronauk treba biti redoviti školski predmet;
- učenici pohađaju vjeronauk sukladno svojoj konfesionalnoj pripadnosti;
- vjerske zajednice izrađuju nastavne planove i programe, tiskaju udžbenike a nadležna ministarstva ih verificiraju;
- vjerske zajednice su odgovorne za educiranje nastavnog osoblja;
- nastavno osoblje upošljava se sukladno zakonskim propisima ali nije moguće uposliti nastavnika konfesionalnog vjeronauka bez certifikata dotične zajednice.

Ove nabrojene točke iznosi Nedžad Grabus u jednom svom članku¹⁹. Iznio je broj osnovaca i srednjoškolaca koji pohađaju katolički vjeronauk u Distriktu Brčko i županijama na području Vrhbosanske nadbiskupije te istaknuo kako se kroz posljednjih deset godina broj učenika smanjio za 16.067 i broj vjeroučitelja za 80. Katehetski ured VN uz koordinaciju školskog vjeronauka, zatim administrativno komuniciranje s ministarstvima prosvjete i pojedinim školama organizira godišnji seminar za vjeroučitelje posljednje subote u kolovozu i dvodnevno stručno-duhovno usavršavanje. U teškoće na koje nailazi nabrojio je nedostatak savjetnika u županijskim zavodima za obrazovanje, neusklađenost zakonskih normi u županijama, nedovoljan broj vjeroučitelja, malen broj učenika u pojedinoj školi tako da vjeroučitelj mora putovati u više škola kako bi ispunio normu o broju sati.

U znakove nade ubrojio je hrabrost roditelja koji prijavljuju svoju djecu na vjeronauk iako njihova djeca u pokojoj školi jedina pohađaju katolički vjeronauk, spremnost vjeroučitelja da putujući ispunjaju svoju zadaću u više škola, stručna i smještajna pomoć Centra za pastoral mladih u Sarajevu pri organiziranju dvodnevni susreta vjeroučitelja. Na kraju je, misleći na potrebu da BK BiH preuzme koordinaciju za izradu planova,

19 Nedžad Grabus, "Iskustvo sa školskim vjeronaukom u BiH i kako vlastiti vjeronaučni priručnici prikazuju "druge" učenicima pluralne sredine", *Vrhbosnensia* 1/2004., 87–94. U istom broju, str. 95–107, objavljen je je članak Ismet Dizdarević, "Percepcija o "drugom" i vjernost vlastitom identitetu".

programa i udžbenika katoličkog vjeronauka u BiH, zapitao: “Zahvaljujemo Hrvatskoj biskupskoj konferenciji za sve što je učinila i čini za nas na području školskog vjeronauka – je li nakon 30 godina došlo vrijeme da stanemo na vlastite noge i preuzmemo odgovornost za ovaj ostatak ostataka naše djece i mladih?”.

Na Katehetskom danu u Sarajevu 27. kolovoza prisustvovalo je oko 100 vjeroučitelja iz Vrhbosanske nadbiskupije te 22 iz Banjolučke biskupije. Predstojnik Katehetskog ureda Banjolučke biskupije Marko Vidović izrazio je zadovoljstvo dosadašnjom organizacijom vjeronauka zahvaljujući stručnoj pomoći djelatnika biskupskih konferencija Hrvatske i BiH te naveo da se vjeronauk odvija u 40 osnovnih škola (od toga 29 u RS i 11 u Federaciji) za 1.994 učenika te u 23 srednje (od toga 13 u RS i 10 u FBiH) sa 1.074 učenika. U osnovnim školama djeluje 38 vjeroučitelja. U prigodnom intervjuu za *Katolički tjednik* 35/2022. priznao je: “Poteškoću s vjeronaukom imamo u Republici Srpskoj zbog toga što je malo djece u puno škola. Vjeronauk u RS-u izvodimo u ukupno 42 škole u kojima imamo 200 učenika... Opći problem je smanjivanje broja djece a time i broja odjela. Neki se vjeroučitelji pitaju što će biti kada im se počne smanjivati norma i kojom će se brzinom to odvijati. Od toga žive. Bojazan u Republici Srpskoj je problem ‘trčanja’ od škole do škole i fizička nemogućnost stizanja te vrlo teška satnica i prije i poslije podne. Postavlja se pitanje smisla tolikog truda za tako malo djece? Ljudski gledano, smisla nema, ali vjerničkim očima gledano, dobijemo suprotan odgovor i poticaj”²⁰.

Konfesionalni vjeronauk u programu interkulturalnog obrazovanja

Trideseta obljetnica konfesionalnog vjeronauka u školama BiH dobar je povod da istražimo, koliko taj vjeronauk učenike ne samo odgaja u vlastitom vjerničkom identitetu nego i obrazuje

20 Josip Prskalo, “Intervju: Milost, koja je daka dovela na vjeronauk, kadra je pohranjeno u tim dušama učiniti i korisnim”, *Katolički tjednik* 35/2022, 6–7.35.

za humano ponašanje prema pripadnicima drugih religija u našoj zemlji. Za prvih petnaestak godina, na katoličkom području postoji istraživanje Emanuele Borić koja je u diplomskom radu iz pedagogije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu istražila udžbenike petog do osmog razreda iz vida razvijanja međureligijskog dijaloga²¹. Pri istraživanju se držala dvaju kriterija: 1. sadrže li lekcije informacije o drugima; 2. sadrže li te lekcije dijalošku dimenziju o drugačijima. Ona zaključuje da su učenici sva tri konfesionalna vjeronauka spremni upoznavati druge, te da vjeroučitelji mogu pridonositi razvoju dijaloga kroz ovaj predmet²². Ona preporuča da učenici u skladu sa svojim uzrastom pohađaju vjerske građevine i obrede drugih, da sudjeluju u zajedničkim inicijativama: “Na taj način učenici mogu razmjenjivati vjerska iskustva, potvrđivati se u svojoj različnosti a takvo potvrđivanje je alternativa vrijeđanju, ignoriranju, napetostima i nasilju²³.”

Podsjetimo se da je Vijeće Europe (VE) sa sjedištem u Strasbourg u međunarodna organizacija 46 država, otvorena svim demokratskim državama u Europi koje su prihvatile načelo vladavine prava, višestranačku demokraciju i koje jamče temeljna ljudska prava i slobode svim svojim građanima. BiH primljena je u VE 24. travnja 2002.²⁴ U Toledu gdje se nalaze spomenici židovske, kršćanske i islamske kulture eksperti za obrazovanje priredili su god. 2007. dokument *Toledski principi za obrazovanje u javnim školama o religijama i vjerovanjima*. U uvodu o interkulturalnom značenju Toleda unijeli su osnovne podatke te zaključili: “Tako Toledo podsjeća na procvat koji je moguć kada religije žive zajedno uz razumijevanje, ali podsjeća i kako se lagano taj procvat može urušiti, ako na buduće generacije ne budu

21 Emanuela Borić, *Nastava vjeronauka u funkciji razvijanja međureligijskog dijaloga*, Diplomski rad, Odsjek pedagogije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, mentor prof. dr. Mileno Brkić, ožujak 2009, 83 stranice. Zahvaljujem autorici što mi je stavila na uvid elektronski tekst svoga rada.

22 Emanuela Borić, *Op. cit.*, 76.

23 Emanuela Borić, *Op. cit.*, 77.

24 Podatke preuzimam iz natuknice “Vijeće Europe”, *Wikipedija*, pet stranica (uvid 30. rujna 2022.).

preneseni međusobno razumijevanje i poštovanje²⁵. U knjizi su navedeni primjeri kako se o vjeri i religiji uči u Ujedinjenom Kraljevstvu, SAD, Poljskoj, Kanadi, Norveškoj. Tako je navedeno i nešto o BiH: pohvalno je vrednovan predmet “kultura religija” koji “služi kao mjera za izgradnju povjerenja koja podupire međureligijsku toleranciju i razumijevanje” (str. 70). Priređivači dokumenta nisu znali ili im nije bilo važno što u ovoj državi postoji konfesionalni vjeronauk u javnim školama te više ministarstava obrazovanja nadležnih za plan i program obrazovanja. Dvije godine kasnije u Sarajevu je dvoje sociologa, uz suradnju teologa, uredilo neke vrste priručnika za “kulturu religija” za nastavnike u kojem se nude osnovi o judaizmu, kršćanstvu i islamu te univerzalna etika²⁶. Na leđnoj stranici otisnut je i dio moje recenzije prije tiskanja: “Svim srcem podržavam konfesionalni vjeronauk u državnim školama, jer roditelji u demokratskoj državi i pluralnom društvu imaju pravo odgajati svoju djecu u vlastitoj vjeri pomoću državnog obrazovnog sustava koji uzdržavaju porezom od svoga rada. Međutim, u međureligijskim zemljama kao što je BiH konfesionalni školski vjeronauk ne može pružati dostatnu građu o vjeri i kulturi ‘drugih’. Ova knjiga to omogućuje, a uz to će biti nužno pomagalo nastavnicima povijesti, filozofije, sociologije, književnosti i umjetnosti koji u svojim predmetima moraju doticati i religijske elemente iz prošlosti i sadašnjosti, ne samo ‘svoga naroda’ nego i drugih”.

Prije i poslije Dokumenta iz Toleda VE i UNESCO izdali su desetke deklaracija i smjernica o multikulturalnom obrazovanju o koje trebaju biti uključeni i *uvježbani* također polaznici konfesionalnog vjeronauka²⁷. Te su europske i međunarodne smjernice bile nadahnuće nekim religijskim pedagogima da prouče koliko je u konfesionalnom vjeronauku u Hrvatskoj prisutno

25 OSCE/ODIHR, *Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*, Warsaw 2007, prednja strana omota, str. 3.

26 Zilka Spahić-Šiljak i Dino Abazaović (ur.), *Monoteističko troglasje: uvod u judaizam, kršćanstvo i islam*, Rabic, Sarajevo 2009.

27 Pregled tih deklaracija i smjernica donose Ružica Razum – Marija Jurišić – Tomislav Šegota, *Art. cit.*, (vidi bilj. 14), 597–604.

proučavanje drugačijih i vježbanje za humane odnose prema njima²⁸. Jeniđe Maroević-Kulaga priredila je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu god. 2016. disertaciju o povezanosti obrazovanja za aktivno građanstvo s nastavom konfesionalnog katoličkog vjeronauka pod vodstvom profesorice Vedrane Spajić-Vrkaš²⁹. U njoj je analizirala uvođenje konfesionalnog katoličkog vjeronauka u Hrvatskoj. O tome zaključuje: “U središtu vjeronaučnog odgoja i obrazovanja postavljen je učenik i razvoj njegovih sposobnosti u duhu etičkih vrijednosti, što je povezano sa stjecanjem znanja, sposobnosti i vještina potrebnih za uključivanje u život današnjeg demokratskog društva. Po svojim ciljevima i sadržajima vjeronauka, kao i ostali školski predmeti, pridonosi općim i posebnim ciljevima odgoja i obrazovanja, što se osobito odnosi na doprinos vjeronauka u odgoju religiozne, moralne i duhovne dimenzije učenikova identiteta. Time vjeronauka, u suradnji s ostalim školskim predmetima, daje i svoj doprinos cjelovitom odgoju i obrazovanju učenika, pripremajući ga za aktivno i odgovorno djelovanje u društvu u kojem živi”³⁰. Zajedno s drugim pedagogima ona u razloge za učenje o religiji kao čimbeniku građanskog društva ubraja:

- rastuću spoznaju o važnosti religije kao kulturnog fenomena;
- prepoznavanje religije kao izvora pozitivnih građanskih vrijednosti;
- promatranje religija kao jednog od izraza različitosti u društvu.

Navodi rezultate znanstvenog projekta o vjeronauku u školama Hrvatske god. 2008. prema kojemu “većina nastavnika i učenika prihvaća vjeronauka kao sastavni dio školskog programa

28 Usp. Jeniđe Maroević-Kulaga, “Promicanje aktivnog građanstva u srednjoškolskom vjeronauku katoličke, pravoslavne i islamske vjeroispovijesti” u: *Zbornik radova 2. Međunarodne znanstvene konferencije -PON- pedagogija, obrazovanje, nastava. Mostar 21.–23. ožujka 2013.*, Mostar 2013, 89–99.

29 Jeniđe Maroević-Kulaga, *Povezanost obrazovanja za demokratsko ili aktivno građanstvo s nastavom katoličkog vjeronauka*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Doktorski rad 2016, 340 stranica (Cjelovit tekst dostupan internetski).

30 Jeniđe Maroević-Kulaga, *Op. cit.*, 163.

te ga procjenjuju zanimljivim, važnim za stjecanje općeg znanja, predmetom koji daje odgovore na mnoga važna pitanja”³¹. Školski vjeronauk može pridonositi integriranoj religioznosti učenika kojoj su karakteristike: stjecanje i rast religioznosti, primjeren odnos prema vlastitoj krivnji, preuzimanje vlastite odgovornosti, prihvaćanje sebe, bližnjih i Boga, prakticiranje religije u bogoštovnim slavljinama. U demokratskim društvima vjeronauk u školi se uvodi “da bude potpora cjelovitoj pripremi vjernika kao osnaženih, aktivnih i angažiranih građana čiji svjetonazor i ponašanje odgovara potrebama razvoja i očuvanja demokratskog društva”³². Slično Marija Jurišić, u magistarskom radu o ulozi religijskog obrazovanja u interkulturalnom obrazovanju propituje dokumente Vijeća Europe o interkulturalnom obrazovanju i dokazuje da konfesionalni vjeronauk u Hrvatskoj kognitivno, ponašajno i afektivno obrazuje učenike za život u interkulturalnom društvu gdje postoje sugrađani različitih vjera³³.

Ako školski vjeronauk, zajedno s drugim predmetima u kurikulumu, sprema učenike za interkulturalne odnose i djelovanje u pluralnom društvu, onda su im potrebni nastavnici s interkulturalnim kompetencijama³⁴. Vesna Bedeković u navedenoj disertaciji o interkulturalnoj kompetenciji nastavnika donijela je sintezu znanstvenog istraživanja o tome te rezultate anketa među studentima pedagoških smjerova u Hrvatskoj, BiH, Srbiji, Slovačkoj i Češkoj. Ona, zajedno sa stručnjacima iz toga područja predlaže cjeloživotno obrazovanje nastavnika radi stjecanja interkulturalnih kompetencija (*life long learning*). U svoj znanstveni rad ugradila je osobno iskustvo s romskim manjinama u Hrvatskoj. Želi probuditi nov pristup konkretnim aktivnostima

31 Jenide Maroević-Kulaga, *Op.cit.*, 234–235.

32 Jenide Maroević-Kulaga, *Op. cit.*, 246–247.

33 Marija Jurišić, *Uloga i važnost religijskog obrazovanja u interkulturalnom obrazovanju*, Licencijatski rad na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, mentor prof. dr. sc. Ružica Razum, Zagreb 2022., 95 stranica (dostupno internetski).

34 Usp. Vesna Bedeković, *Interkulturalne kompetencije nastavnika*, doktorski rad na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, mentor prof. dr. Neven Hrvatić, Zagreb 2011, 371 stranica (korišteno internetskim pristupom).

u nastavnoj praksi te zaključuje: “Neki od zaključaka doneseni u radu mogu poslužiti kao putokazi prema ostvarenju kvalitetnog suživota u današnjem multikulturalnom društvu i oblikovanju društvenog ozračja u kome će se poticanjem interkulturalnog dijaloga njegovati i vrednovati kulturna, etnička, religijska, jezična i svaka druga različenost”³⁵.

Već smo spominjali disertaciju Ksenije Rukavina Kovačević o identitetu katoličkog vjeronauka u školama Hrvatske koja je obranjena 19. prosinca 2018. u Rijeci te u obliku knjige izdana god 2019. (usp. bilj. 11). U prvom poglavlju obradila je religijski odgoj i obrazovanje u javnim školama 25 europskih država od kojih neke nude učenicima znanje o religijama (*learning about religion*) a neke konfesionalni vjeronauk (*learning from religion, learning in religion*)³⁶. Pretežu tendencije o etičkim pitanjima unutar konfesionalnog vjeronauka, zatim otvorenost za dijalog i interkulturalnost te jačanje svijesti o važnosti religijske pismenosti kod učenika. Među 17 stručnjaka i 17 praktičara u Hrvatskoj provela je anketu s glavnim pitanjem: “U čemu se očituje vrijednosno-pedagoški identitet katoličkog vjeronauka u javnoj školi u Republici Hrvatskoj?” U zaključku ističe kako je konfesionalni vjeronauk razdvojen između uklapanja u obrazovni sustav i temeljnog prava roditelja da im škola pomaže odgajati vlastitu djecu u njihovu vjerskom identitetu i životnim vrijednostima. Pedagoški znanstvenici i vjeroučitelji slažu se da konfesionalni vjeronauk doprinosi općem boljitku čovjeka i društva, formiranju kritičkih građana te omogućava svakom učeniku proširenje njegovih religioznih vidika neovisno o konfesionalnoj identifikaciji. U katolički vjeronauk treba ugrađivati vrijednosne odrednice “koje promiču razvoj religijskog odnosno vjerskog i nacionalnog identiteta učenika, nadalje, koje promiču vrijednost slobode, dostojanstva osobe, društveni

35 Vesna Bedeković, *Op. cit.*, 320.

36 Ksenija Rukavina Kovačević, *Katolički vjeronauk u školi. Identitet i perspektive*, 17–38.

dijalog, međureligijsku i ekumensku otvorenost te kršćansku duhovnost”³⁷.

Znanstvenici i vjeroučitelji predlažu stručno usavršavanje i cjeloživotno učenje vjeroučitelja s eventualnim uvođenjem novih sadržaja u programe visokih učilišta na kojima se spremaju vjeroučitelji te bolju suradnju vjeroučitelja i njihovih đaka s predstavnicima drugih konfesija i religija.

Zaključak

Nakon urušavanja jednopartijskog sustava, katolički biskupi pridružili su se drugim vjerskim poglavarima zahtjevom novim građanskim vlastima da se u škole BiH ponovo uvede *konfesionalni vjeronauk* god. 1991. Dogovoreno je da to bude izborni predmet za djecu vjernika, da vjerske zajednice obrazuju vjeroučitelje i daju pisati udžbenike te da direktorima škola predlažu na zaposlenje one osobe kojima su podijelili kanonsko poslanje. Biskupi su prihvatili plan, program i udžbenike koje je dala priređivati Hrvatska biskupska konferencija, uz aktivno sudjelovanje nekih katoličkih stručnjaka iz BiH.

Posljednjih desetak godina opada broj katoličkih đaka u školama Federacije, Distrikta Brčko i Republike Srpske zbog seljenja obitelji na područje gdje mogu lakše pokrivati svoje ekonomske i socijalne potrebe. Meni nisu poznati znanstveni radovi o tome, iseljevaju li se katolici više od muslimana i pravoslavaca. Smanjeni broj učenika donosi potrebu da jedan vjeroučitelj predaje u više škola kako bi ispunio pripisanu normu sati, a od katoličkih roditelja i đaka traži vjerničku hrabrost da javno pristupaju svome vjeronauku.

Dr. sc. Tomo Mlakić, predstojnik Katehetskog ureda vrhbosanske nadbiskupije i ravnatelj Katehetskog ureda Biskupske konferencije BiH smatra na temelju dosadašnjeg iskustva da bi biskupi trebali dati ovlast domaćim znanstvenicima i iskusnim

37 Ksenija Rukavina Kovačević, *Op. cit.*, 292.

vjeroučiteljima za izradu programa i udžbenika iz katoličkog vjeronauka u javnim školama ove zemlje.

U skladu sa smjericama Vijeća Europe o interkulturalnom obrazovanju, koje bi učenike osposobljavalo da uspostavljaju humane odnose s doseljenicima i osobama drugačijih uvjerenja, znanstvenici i vjeroučitelji u Hrvatskoj analizirali su stanje konfesionalnog vjeronauka u toj europskoj zemlji i predlažu bolje uklapanje konfesionalnog vjeronauka u obrazovni sustav škola te doživotnu formaciju vjeroučitelja. Ovo je tim više potrebno u BiH kao zemlji u kojoj mladi i odrasli često poistovjećuju svoj vjerski i nacionalni identitet.

Literatura

- Bedeković, Vesna, (2011.). *Interkulturalne kompetencije nastavnika*, doktorski rad na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2011., mentor prof. dr. Neven Hrvatić, 373 stranice (pristup na Googleu).
- Borić, Emanuela (2009.). *Nastava vjeronauka u funkciji razvijanja međureligijskog dijaloga*, Diplomski rad, Odsjek pedagogije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, mentor prof. dr. Mileno Brkić, Sarajevo, ožujak 2009, 83 stranice.
- Dizdarević, Ismet (2004.). "Percepcija o "drugom" i vjernost vlastitom identitetu", *Vrhbosnensia* 1/2004., 95–107.
- Dubravac, Krstan (2004.). "Iskustvo sa školskim vjeronaukom i kako pravoslavni vjeronaučni priručnici prokazuju "druge" učenicima pluralne sredine", *Vrhbosnensia* 1/2004., 79–85.
- Filipović, Ana Thea, Hac, Ivana, Živković, Ivica (2021.). *Gradimo bolji svijet. Udžbenik katoličkoga vjeronauka za 4. razred srednjih škola*, Zagreb.
- Gadža, Viktorija, Milanović, Nikola, Paloš, Rudolf, Vuletić, Dušan (2013.). *Tražitelji smisla. Udžbenik katoličkoga vjeronauka za prvi razred srednje škole*, treće izdanje, Mostar.
- Grujić, Dragan (2004.). "Mogućnost i nužnost korektno informacije o "drugome" i vjernost vlastitom uvjerenju – iz pravoslavne perspektive", *Vrhbosnensia* 1/2004., 109–114.
- Ivković, Željko (2022.). "Isus je prvi i jedini učitelj svoje Crkve – XXVI. Susret dijecezanskih svećenika Vrhbosanske nadbiskupije", *Katolički tjednik* 39/2022, 8–9.

- Jurišić, Pavo (1998.). "Stanje katehizacije na području Vrhbosanske metropolije", *Kateheza* 3/1998., 290–293.
- Jurišić, Pavo (2004.). "Iskustvo sa školskim vjeronaukom u BiH. Kako katolički vjeronaučni udžbenici prikazuju "druge" učenicima", *Vrhbosnensia* 1/2004., 61–78.
- Jurišić, Marija (2022.). *Uloga i važnost religijskog obrazovanja*. Licencijatski rad na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2022., mentor prof. dr. sc. Ružica Razum, 95 stranica (pristup na Googleu).
- Markešić, Ivan (2002.). "Doprinos vjere izgradnji kulturnog identiteta", *Vrhbosnensia* 1/2002., 9–34.
- Maroević-Kulaga, Jeniđe (2013.). "Promicanje aktivnog građanstva u srednjoškolskom vjeronauku katoličke, pravoslavne i islamske vjeroispovijesti", u: *Zbornik radova 2. Međunarodne znanstvene konferencije – PON – pedagogija, obrazovanje, nastava. Mostar 12–23. ožujka 2013.*, Mostar, 89–99.
- Maroević-Kulaga, Jeniđe (2016.). *Povezanost obrazovanja za demokrat-sko ili aktivno građanstvo s nastavom katoličkog vjeronauka*. Doktotski rad, mentorica prof. dr. sc. Vedrana Spajić-Vrkaš, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu 2016., 340 stranica (pristup na Googleu).
- Ministarstvo za obrazovanje kantona Sarajevo (2018.), *Nastavni plan i program gimnazija: Izorno područje – Opća gimnazija* (pristup na Googleu).
- Mlakić, Tomislav (2014). *Education for Ecumenism, Interreligious Dialogue, and Peace: Religious Education for Reconciliation and Forgiveness among Catholics, Orthodox Christians, and Muslims in Bosnia and Herzegovina*, Doctoral Dissertation, The Graduate School of Religion and Religious Education, Fordham University, Mentor Harold D. Horell, Ph. D., New York 2014.
- Mlakić, Tomislav (2022.). "Susret dijecezanskih svećenika Vrhbosanske nadbiskupije – 30 godina katoličkog vjeronauka" (elektronski tekst kod autora). SCE/ODIHR (2007), *Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*, Warshaw 2007.
- Palić, Mons. dr. Petar (2022.). "Trideseta obljetnica Katoličkoga vjeronauka u školi – prijedeni put, odgojne vrijednosti i novi izazovi vjeronauka u školi (Predavanje ravnateljima škola i ministrima obrazovanja u "Emausu" 21. 4. 2022.)" Elektronski tekst kod Ante Pavlovića u Mostaru.

- Pavlović, Ante (1992.). "Ponovno uvođenje vjeronauka u javne škole", *Vrhbosna* 1992., 97–101.
- Pavlović, Ante (1998.). "Vjeronaučna nastava na području hercegovačkih biskupija", *Kateheza* 3/1998., 119–128.
- Pavlović, Ante (1998.). "Religijskopedagoško i katehetsko izdavaštvo", *Kateheza* 3/1998., 278–282.
- Pavlović, Ante (2002.). "Religijski pluralizam i religiozno učenje u školi", *Vrhbosnensia* 1/2002., 45–66.
- Prskalo, Josip (2022.). "Intervju s Markom Vidovićem, predstojnikom Katehetskog ureda Banjolučke biskupije: Milost, koja je đaka dovela na vjeronauk, kadra je pohranjeno u tim dušama učiniti i korisnim", *Katolički tjednik* 35/2022, 6–7.35.
- Razum, Ružica (2004.). *Ja sam put. Vjeronaučni udžbenik za peti razred osnovne škole*, Zagreb-Sarajevo.
- Razum, Ružica, Jurišić, Marija, Šegina, Tomislav (2021.). "Religijska dimenzija interkulturalnog obrazovanja: doprinos katoličkog vjeronauka interkulturalnom obrazovanju", *Crkva u svijetu* 4/2021, 591–618.
- Rukavina Kovačević, Ksenija (2016.). "Religijska dimenzija interkulturalnog obrazovanja: stanje i perspektive", *Život i škola* 2/2016, 145–155.
- Rukavina Kovačević Ksenija (2019.). *Katolički vjeronauk u školi: identitet i perspektive razvoja*, Zagreb i Rijeka.
- Spahić-Šiljak Zilka, Abazović Dino (urednici; 2009.). *Monoteističko troglasje. Uvod u judaizam, kršćanstvo i islam*, Sarajevo.
- Šarčević, Abdullah (2002.). "Sposobnost za budućnost/perspektive multikulturalnog društva. Vrijeme interkulturalizma/Šifre nade i otvorenosti u Europi", *Vrhbosnensia* 1/2002., 87–161.
- Vukšić, Tomo (2007.). *Crkva i država u Bosni i Hercegovini – Zakoni, podzakonski akti, ugovori i komentari*, BK BiH, Sarajevo 2007.
- Zovkić, Mato (2009.). "Govor o islamu u školskom vjeronauku", *Kateheza* 2/2009, 101–111.
- Zovkić, Mato (2013.). "Jesu li vjerski poglavari u BiH otvoreni za nove izazove?", *Vrhbosnensia* 1/2013., 77–98.

